

ПРОФЕСІЙНА СВІДОМІСТЬ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА: СТРУКТУРА ТА СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ

Наталія ШЕВЧЕНКО

Copyright © 2009

Дослідження механізмів та способів функціонування професійної свідомості психолога, яка лавірує між знаними нормами, узагальненими теоріями і багатозначною внутрішньою сутністю явищ і фактів, із якими має справу психолог, набуває дедалі більшої актуальності. Слушно зауважити, що предметом цілеспрямованого дослідження професійної свідомості психолога була рідко, періодично (Н.О. Кучеровська, А.І. Зеліченко, А.Г. Самойлова, Г.І. Степанова). Отож актуальність цього дослідження аргументується недостатнім ступенем розробленості піднятої проблеми. Сучасна ж ситуація вимагає нових підходів і наукових парадигм для пояснення, діагностики й прогнозування процесів та закономірностей розвитку свідомості суб'єкта психологічного практикування.

Професійна свідомість починає формуватися у процесі усвідомлення фахового шляху й розвивається протягом усіх етапів ділового життя особистості. Функціонування свідомості будь-якого фахівця відбувається стосовно зовнішньої діяльності – це, насамперед, глибинне відчуття, способи мислення, інтуїція й мистецтво. Вона охоплює відчуття, думки, ідеї, ідеали, образи, концепції та ін. Таке розуміння професійної свідомості співзвучне з уявленнями тих науковців, які досліджували її психо-семантичні аспекти [2; 7; 22; 28; 29; 33] і тлумачили її як спричинену професійною приналежністю специфіку репрезентації у свідомості світу (“образу світу”) взагалі й у предметі праці зокрема.

Категорією “професійна свідомість”, на наше переконання, можна охопити всі формовияви свідомості особистості, які пов'язуються з її професійністю і визначаються багатьма чинниками: а) місцем професії у структурі су-

спільного виробництва; б) ставленням самої особистості до професії, до її представників та до себе як носія окремої професії чи певного фаху, усвідомленням її чи його реальної значущості для суспільства; в) рівнем здобутих професійних знань і вмінь, здійсненням самоаналізу стосовно перспектив власного професійного зростання; г) сформованими професійними ідеалами, уявленнями про еталон професіонала; д) рівнем розвитку професійних здібностей та рис, а також осмисленням власних фахово вагомих властивостей; е) професійними досягненнями [1].

Професійна свідомість цілком слушно кваліфікується як найважливіша категорія, яка реально відображає суть процесу професійного становлення й розвитку фахівця. Водночас професійна свідомість – це психологічне утворення, у якому інтегруються професійні цінності, науково-теоретичні знання, програми певних дій і процедур, а також знання людини про себе як про представника певної професії. Саме вона є репрезентантом усіх цих аспектів, рівнів, функцій у практичній та теоретичній сегментах професійної діяльності. І, безперечно, сформована професійна свідомість є основною умовою якісної трудової діяльності та покликана забезпечити цілісність культури фахівця [1; 5; 7; 9; 10; 25; 34].

Метою статті є розкриття структури та специфіки функціонування професійної свідомості практичного психолога.

Важко не погодитися із тим, що засадничою умовою успішної професійної діяльності практичних психологів є сформована професійна свідомість, тому що у цій професії саме особистість, її свідомість, досвід слугують основними засобами, знаряддями і навіть інструментами ефек-

тивного здійснення психологічної роботи на будь-який предмет.

Професійна свідомість охоплює спрямованість, регулювання та оцінювання активності практичних психологів, що забезпечує високу якість їхньої повсякденної ділової діяльності. Вона суб'єктивно проявляється на рівні особистості через усвідомлення нею ступеня розвитку власних професійних здібностей, інтересів, мотивів профнавчання та фахової діяльності, визнання себе відповідною тим вимогам, які ставить професія, переживання цієї відповідності як стале почуття задоволення своїм життєвим вибором.

Звертаючись до внутрішньоструктурованого пояснення професійної свідомості психологів, зазначимо, що цілісність усіх її компонентів, які поєднують потребо-мотиваційну, інтелектуальну, духовно-моральну та діяльно-практичну сфери особистості, забезпечує новизну мислення і професійної діяльності та сприяє активізації неповторного фахового досвіду кожного з них.

Так, потребо-мотиваційна сфера професійної свідомості охоплює потреби, інтереси, мотиви, цінності та цілі профдіяльності, сукупність яких і становить професійний потенціал особистості. Глибока внутрішня готовність до професійного розвитку, відкритість до формування відповідних структур свідомості визначаються рівнем усвідомлення особистістю власних потреб, намірів та мотивів. Відтак успішне збагачення професійної свідомості особистості відбувається за наявності усвідомленого настановлення на пізнання свого потребо-мотиваційного потенціалу.

В інтелектуальному, або, як його ще визначають, у пізнавально-смысловому, аспекті, виділяються такі взаємозалежні компоненти: а) пізнання власної професійної діяльності як об'єкта; б) вивчення себе як її суб'єкта; в) усвідомлення вагомості професійної діяльності для навколишнього світу, г) цілепокладання, прогнозування і планування шляхів реалізації цілей, а також оцінка власних можливостей щодо способів їх досягнення. Швидкість та якість розгортання пізнавально-смыслових ресурсів психолога-практика характеризують специфіку становлення його професійної свідомості. Остання як цілісна сукупність елементів розвивається за умови системного новоутворення на рівні особистості. Тоді розвиток професійної свідомості відбувається завдяки віднайденню професійним психологом суб'єктивних смислів у лоні своєї повсякденної діяльності. Динаміка такого розвитку забезпечу-

ється суб'єктивними змістовно-якісними характеристиками потенціалу особистості. Узагальнення особистісних смислів забезпечує становлення інтегрованої системи професійної свідомості, котра й уможлиблює розробку концепцій, стратегій і моделей фахово зрілої психологічної діяльності.

Діяльно-практичний аспект професійної свідомості сутнісно виявляється у використанні пізнавально-смыслових схем у процесі розгортання конкретної діяльності. Такі психологічні параметри останньої, як цілеспрямованість, активність, особистісна опосередкованість, творчість, у підсумку й характеризують зрілість професійної свідомості практичного психолога.

Професійна свідомість репрезентує характер і рівень професіогенезу, і саме вона забезпечує виконання низки відповідних функцій. У найзагальнішому розумінні, така свідомість маніфестує здатність ставити і розв'язувати професійні задачі і завдання. Змістовні, рівневі та структурні особливості професійної свідомості врешті-решт й визначають прогнозування, цілеутворення, планування, прийняття рішень, контроль, а також оцінку й корекцію діяльності фахівця-психолога.

Викладене трактування професійної свідомості наближає адекватне розуміння її специфіки й можливостей презентації у життєдіяльності практичного психолога.

СТРУКТУРА ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ

Дослідження професійної свідомості ускладнюється, на нашу думку, тим, що майже відсутні роботи, у яких була б обґрунтована її структура. Лише в публікації В.В. Єрмоліна тридцятип'ятирічної давнини подана така структурна організація, згідно з якою професійна свідомість особистості складається із двох взаємопов'язаних структур: 1 – внутрішньої, яка обіймає компоненти професійної раціональності, чутливості й волі; 2 – зовнішньої, у якій свідомість розглядається як: а) – знання про професію та вимоги до особистості, котра працює за обраним фахом; б) – оцінювання свого місця й ролі у системі виробничих відносин, рефлексування значущості професії, процесу й результату своєї роботи; в) – результат перетворення самої професійної діяльності в ідеальне явище [6].

Якщо виходити з того, що професійна свідомість є формою свідомості, то очевидно, що її структурна організація має певним чином відтворювати структурні компоненти останньої,

що визначені в якійсь конкретній теорії, наприклад, у двохкомпонентній теорії свідомості Л.С. Виготського, або трикомпонентній структурі – О.М. Леонтєва, або чотирикомпонентній – В.П. Зінченка, або ж у п'ятикомпонентній – Ф.Ю. Василюка. У такому разі опис структури профсвідомості В.В. Єрмоліна скоріше відображає її особливості чи ознаки.

Грунтуючись на тому, що професійна свідомість містить ті ж структурні компоненти, що й свідомість, нам потрібно чітко визначитися у тому, якої теорії дотримуватися в обґрунтуванні структури професійної свідомості. Як зазначав О.М. Леонтєв, основна проблема вивчення свідомості полягає в тому, щоб зрозуміти свідомість як суб'єктивний продукт, як перетворену форму прояву тих суспільних за своєю природою відносин, котрі здійснюються діяльністю людини у предметному світі [12]. У реалізованому нами підході концепція О.М. Леонтєва видається найбільш евристичною, адже вона дає змогу розглядати професійну свідомість, принаймні на сьогодиншньому етапі її дослідження, у рамках єдності як мінімум трьох компонентів – значення, смислу і чуттєвої тканини.

Імовірно, можна було б спиратися на структуру свідомості й у межах будь-якої іншої теорії, але тоді важко вичленити інструментарій, методичний апарат чи способи опису професійної свідомості. Наприклад, незрозуміло, як стосовно профсвідомості психолога у його щоденній роботі оперувати з біодинамічною тканиною, із живим рухом, адже ні у В.П. Зінченка, ні в інших авторів не вказується специфіка їх маркерування у трудовому процесі.

Зупинимось детальніше на “ядерних утвореннях” свідомості – значенні та смислі. Їх вивчення як найважливіших елементів свідомості є натепер загальноприйнятим, особливо після того, як О.М. Леонтєвим були виявлені їхній взаємозв'язок і психологічна динаміка у процесі взаємодії свідомості та діяльності особистості. Найглибиннішими, утаємниченими людськими структурами свідомості є смислові структури, які визначають змістовність і перебіг-розвиток “внутрішнього світу”.

О.М. Леонтєв відзначав, що у мовних значеннях фіксуються відносно відокремлені структури окремих дій, які координують конкретні їх цілі, умови та операції (способи дії). Однак у діяльності конкретного суб'єкта значення стає у певне відношення до мотиву, адже цей суб'єкт ставить перед собою лише вмотивовану мету. Саме тому автор пропонує розріз-

няти об'єктивне значення, яке усвідомлюється, і його значення для суб'єкта, котре позначається терміном “особистісний смисл”. Значення, отримане з культури, забезпечує адекватність свідомості об'єктивним закономірностям зовнішнього світу, а особистісний смисл уможливує виконання вужчих завдань, що обмежені специфічними особистісними мотивами даного суб'єкта [12].

В концепції В.П. Зінченка значення визначається як культурна твірна рефлексивної свідомості. Поняття “значення” фіксує ту обставину, що свідомість людини розвивається “не за умов робінзонади”, а всередині культурного цілого, в якому історично кристалізованим є досвід дійсності, спілкування та світосприйняття, котрий індивіду треба не тільки засвоїти, а й побудувати на його основі власний досвід [8, с. 23]. У цьому зв'язку відомий психолог виділяє три види значень – операційні, предметні та вербальні, причому вказує на їх зв'язок з іншими компонентами свідомості. Операційні значення належать до біодинамічної тканини, предметні співвідносяться із чутливою тканиною, а вербальні пов'язані зі смислом.

Поняття “смисл” рівною мірою належить як до сфери свідомості, так і до тотальності буття. Воно вказує на те, що індивідуальна свідомість не зводиться до безособового знання, що воно через приналежність до живого суб'єкта і реального долучення до системи його діяльностей завжди є пристрасним. Тому свідомість є не тільки знанням, а й ставленням [8].

На думку Д.О. Леонтєва, не дивлячись на різноманітні трактування смислу філософією, психологією та науками про мову, саме поняття “смисл” найбільш безпосередньо характеризує людську реальність, людське буття: у свідомості воно передусім відображає зв'язок людини із світом і водночас обіймає найінтимніші, індивідуальнісні пласти досвіду. “Значення” ж, навпаки, забезпечує спілкування та розуміння; воно ніби послання одних свідомостей іншим [14].

Понятійний тандем “значення-смисл”, який був запозичений з наук про мову, на сьогодні переосмислений у психології й вочевидь одержав друге змістове наповнення. Трапляються ситуації, коли інерція загальноприйнятого семіотичного розуміння значення та смислу не дає змоги побачити те принципово нове, що було внесено у зміст цих категоріальних понять діяльнісним підходом. Останній утвердив у лоні теоретичної психології неklasичне трактування проблеми свідомості: для того, щоб зрозуміти перебіг свідомості, треба вийти за її

межі, тобто звернутися до контексту реального життя суб'єкта. Протиставлення значення й особистісного смислу в психології було пов'язано з розведенням соціально-історичного досвіду життєдіяння соціальної спільноти та його індивідуально специфічного переломлювання у форматі індивідуальної життєдіяльності. Поряд із цим принциповим розведенням існує ще одне: у значенні відображаються об'єктивні властивості й зв'язки об'єктів та явищ, в особистісному смислі – ставлення суб'єкта до цих об'єктів та явищ [3]. При такому розумінні вищезафіксованого співвідношення власне й визначається протиставлення значення та особистісного смислу.

Д.О. Леонтьєв вважає таке протиставлення породженням погляду на співвідношення значення і смислу, що обмежене рамками індивідуальної свідомості. Саме в інтроспекції значення та смисл постають як протиставлені за двома параметрами: а) значення (загальне, соціальне) – смисл (індивідуальний, унікальний) і б) значення (відображення об'єктивних суттєвих властивостей) – смисл (відображення лише індивідуально значущих рис-якостей). Автор наголошує на тому, що обидва психологічних феномени змістовно визначаються лише у більш широкому контексті, який не зводиться, по-перше, до контексту індивідуальної свідомості й, по-друге, до їх протиставлення один одному. Тому для того щоб охарактеризувати їх справжню діалектику, потрібно вийти у цей розширений аналітичний контекст та розглянути їх функціонування в діяльності індивідів і соціальних спільнот.

Д.О. Леонтьєв аналізує співвідношення смислу та значення на матеріалі їх функціонування у процесах мовленнєвого спілкування і порозуміння, оскільки саме у цих дослідженнях, з одного боку, найбільш явно формулюється вищезазначене протиставлення значення і смислу як бінарної опозиції, а з другого – існують теоретичні розробки, що дозволяють подолати це протиставлення. І тут вихідним пунктом теоретизування є діяльність суб'єкта, котра відіграє визначальну роль у породженні та розкритті смислів [14].

О.Ю. Артем'єва дає визначення смислу як сліду діяльності, що зафіксований щодо відповідного предмета [2]. І справді, значення, так само як і смисли, генетично неподільно пов'язані з діяльністю. Через посередництво індивідуальної діяльності вони не переходять із суспільної свідомості в індивідуальну, а вибудовуються в індивідуальній свідомості, за-

карбовуючи у своїй структурі у знятому вигляді генетично базові, головні розгорнуті, форми пізнавальної діяльності. Процес перетворення такої діяльності на рівні узагальнення, що кристалізується у значенні, був свого часу всебічно вивчений О.М. Леонтьєвим на матеріалі оволодіння учнями науковими поняттями [13]. І далі: якщо О.О. Леонтьєв [11] звертав увагу на те, що смисл є не менш соціальним, ніж значення, і завжди забарвлений якимись груповими інтересами, то метою пошукувань Д.О. Леонтьєва було показати, що діяльнісне трактування значення й смислу є несумісним із їх протиставленням одне одному у вигляді полярної опозиції [15].

Цікавими у цьому сенсі є теоретичні погляди В.В. Налімова, згідно з якими свідомість – це простір смислів, а не просто їх ізольована сума, що відображає існування випадкових зв'язків. Смисл не є дискретним, а являє собою розмите семантичне поле, у якому окремий знак характеризується полісемантичністю. Тому природа смислу не може бути зрозумілою відокремлено від тексту й мови. Відтак і семантична тріада “смисл – текст – мова” – універсальна структура розуміння будь-якого явища, у тому числі й індивідуальної свідомості [21].

Мовне значення слова або тексту постає як системна якість його смислу, причому визначити межі значення можна лише стосовно конкретної ситуації спілкування й розуміння, яка конститує значення як психологічну реальність. Поза цією ситуацією значення не існує. З тієї ж причини мовне значення не може розглядатися і як твірна основа свідомості, хоча цей висновок не має підстав розповсюджувати на інші види значень, зокрема на предметні.

Отже, значення і смисл у психології не можуть бути протиставлені як бінарна опозиція, і більше того, між ними не можна провести апріорної межі. Воднораз значення – це інструмент діалогу свідомостей, що не належить самій свідомості. Однак саме воно здатне перекинути місток між двома різними свідомостями і забезпечити їх згармонування [19; 27].

Розглянемо ще один компонент структури свідомості, без якого важко зрозуміти феноменологію професійної свідомості – чуттєву тканину. Розвинена свідомість індивідів характеризується своєю психологічною багатимірністю. О.М. Леонтьєв говорив про чуттєву тканину явищ свідомості, що утворює чуттєву гаму конкретних образів реальності, яка актуально сприймається, спливає у пам'яті,

чи стосується майбутнього, чи навіть тільки уявляється. Функція цих чуттєвих образів полягає в тому, що вони уреальнюють свідому картину світу, яка діяльно відкривається суб'єкту. Саме завдяки чуттєвому змісту свідомості світ постає для суб'єкта як існуючий поза його свідомістю, як об'єкт його діяльності. Природа психічних чуттєвих образів пов'язана з їх предметністю й у тому, що вони є породженням процесного розгортання діяльності, котра пов'язує суб'єкта із зовнішнім багато-предметним світом [8]. Отожбо чуттєва тканина – це не просто фільтр, крізь який проходить або відсіюється інформація зовні. Інформація, що надходить і сприймається, структурно змінюється, тому що не лише диференціюється, а одночасно й вибудовує на рівні особистості чуттєвий образ професійної ситуації.

Перетворюючи трикомпонентну модель свідомості О.М. Леонтьєва у структуру професійної свідомості, чітко визначимо, яким саме змістом наповнюється її підструктура – значення, смисл, чуттєва тканина. Найперше очевидно, що професійна свідомість утворює не значення взагалі, а понятійно-категоріальний апарат тієї сфери знань, яка належить до певної професійної сфери. Крім того, вона продукує також професійні смисли, які знаходять своє втілення у відповідних мотивах, інтересах, котрі конкретизуються у постановці чітких професійних цілей. Щодо чуттєвої тканини, то у професійному плані, якщо, наприклад, розглядати ситуацію клінічного вияву стану соматичного хворого, то професійна свідомість лікаря дозволяє встановити клінічну картину хвороби, а психолога – лише клінічний стан хворого, тобто мовиться про принципово різні картини дійсності.

Отже, структура професійної свідомості як окремої форми свідомості особистості охоплює принаймні три вищеописані компоненти. Її ядром є значення й смисли. Зміст цих значень і смислів й характер зв'язків та відношень між ними спричинені змістом предмета й цілей профдіяльності. Іншими словами, фахові значення виявляються через систему професійних теорій та моделей, які стають основою адекватної діяльності. Система ж професійних смислів першочергово кристалізується через відповідні цінності і принципи досконалої діяльності. Але не меншої вагомості у структурі професійної свідомості набуває й чуттєва тканина, яка забезпечує диференційованість сприйняття.

ПРОФЕСІЙНИЙ І БУДЕННИЙ РІВНІ СВІДОМОСТІ

Свідомість, як зазначалось, є гетерогенним утворенням, яке діалектично поєднує елементи раціонального знання, найстародавніших забобонів, результати абстрактно-понятійного й безпосередньо-чуттєвого, емоційно-афективного, відображення. Професійна свідомість, будучи багат шаровим утворенням, структурно охоплює буденний і науковий рівні свого самофункціонування.

Далі доцільно визначити, за якими критеріями професійна свідомість відрізняється від системи буденних уявлень про працю і трудовий процес. Науковість – це перший критерій такої відмінності. Тоді як другий – характер використання тих дій, які здійснюються саме через актуалізовані форми й сфери діяльності. Якщо, наприклад, для буденної свідомості психологічні знання й уявлення є більшою мірою “грою” для нібито розуміння себе та інших, то для професійно-психологічної свідомості вони стають предметом її теоретичної рефлексії й методологічного мислення, і у цій своїй якості надалі вживаються як інструменти практичної взаємодії з іншими людьми. Третім критерієм профсвідомості є характер відповідальності за виконану дію. Крім того, буденні уявлення відрізняються від наукових структурою самих понять. Останнім притаманні системність, внутрішнє взаємоузгодження, концептність, змістовність.

В контексті дослідження закономірностей формування професійної свідомості майбутніх практичних психологів важливим є розуміння особливостей інтерференції та співвідношення її буденного і наукового рівнів у різні періоди професійного становлення фахівця, що конкретизуватиме загальну картину професіогенезу. Так, на початковій стадії (етап підготовки фахівців у ВНЗ) інтерференція рівнів свідомості здебільшого аналогічна фізичному явищу інтерференції, тобто як взаємного посилення чи ослаблення хвиль у разі накладання їх одна на одну. В ситуації консультативної взаємодії “клієнт – психолог” у фахівців різних рівнів вибудовуються різні моделі професійно-психологічної свідомості. На початку професіогенезу, наприклад, під час виробничої практики, у студентів-психологів під час проблемного переосмислення клієнтського запиту односпрямованість векторів спричиняє своєрідну сумачію буденного і наукового рівнів свідомості, що,

безсумнівно, є негативним ефектом інтерференції. У цьому разі професійна свідомість набуває такої якості, яка виявляється у так званому “професійному акценті”, характерному для фахівців-початківців.

Подолання негативного ефекту процесу інтерференції відбувається упродовж подальшої професіоналізації психолога. Науковий рівень свідомості стає невід’ємною частиною його ділового рівня свідомості, який надбудовується над фундаментом буденної свідомості. Між рівнями буденної й професійної свідомості на цьому етапі не відбувається інтерференції. У процесі професіогенезу наявні зміни у цілісній психіці, принаймні вона стає якісно іншою. Коли задається спосіб привласнення досвіду, який, згідно з логікою В.В. Давидова, ми називаємо учбовою задачею (наголошуємо, – що мовиться не про спосіб навчання, а про спосіб присвоєння досвіду), то тим самим вносимо зміни у власну свідомість.

Що ж відбувається у свідомості в результаті освоєння нового досвіду? Процес формування рівнів свідомості, а разом із нею й розвиток її знакових засобів, сутнісно пов’язаний із появою нових значень і смислів, котрі надходять річищем із буттєвого рівня на рефлексивний, науковий. Така трансляція смислів уможливорює побудову нових смислових візерунків і полів не лише у процесі професійної діяльності, а й шляхом присвоєння їх з допомогою організованого навчання. Звідси й утверджується розуміння навчання як інструменту побудови повноцінних смислових систем, їх активної зміни, перебудови. А це, зі свого боку, змушує подивитися на проблему освоєння смислів у результаті спрямованої трансляції ширше, тобто розглядати систематичну освітню діяльність як окремий випадок смислового механізму впливу.

У підготовчому процесі учбова задача в царині практичної психології зберігається ще як навчальна, а тому впливає на розвиток пізнавальної сфери студента, дозволяючи йому про щось дізнатися. Скажімо, у процесі викладання основ мовленнєвої компетентності навчальна задача може бути сформульована таким чином, що, розв’язуючи її, студент окультурює власне мовлення, яке збагачує зміст його свідомості.

Таким чином, професійна свідомість, репрезентуючи характер і рівень професіогенезу, вихідно забезпечує виконання психологом своїх професійних функцій. Загалом вона маніфестує здатність розв’язання ним фахових проблемних завдань. Її змістові, рівневі та

структурні особливості задають внутрішній формат прогнозування, цілеутворення, планування, прийняття рішень, контроль, а також оцінку й корекцію усієї публічної діяльності. Причому своєрідність і складність професійної сфери “людина – людина” насамперед витікає з того, що тут фахівець тією чи іншою мірою втручається у психодуховне життя сторонньої людини. При цьому він є однією із суб’єктних сторін взаємин та взаємодій особливого типу, який не вичерпується стосунками їх суб’єктного характеру і який важко спрогнозувати та регламентувати.

У низці професій успішність діяльності, як відомо, може бути забезпечена високим рівнем технологічної підготовленості фахівців. Натомість успіх у сфері надання психологічної допомоги лише незначно залежить від якості оволодіння технологічною складовою усіх професійних енерговитрат. Набагато більшої вагомості тут набуває особистісна готовність фахівця та рівень сформованості його професійної свідомості, які й є основною умовою успішності психологічного практикування.

Останнє вимагає від фахівця такого рівня майстерності, який би дозволяв гнучко і творчо в рамках обмеженого часу отримувати інформацію, збирати психологічний анамнез та ставити точний діагноз, підбирати й адаптувати техніки й методики, спостерігати за станом клієнта й змінами його світосприйняття, оцінювати правомірність обраних способів і засобів власної роботи, організувати творчий пошук більш адекватних прийомів і методів, розробляти програми психологічного впливу і позитивних змін у самопочутті й поведінці клієнта, не порушуючи при цьому етичні правила і принципи міжособистої взаємодії і наскрізну технологію консультативного чи психотерапевтичного процесу.

Здійснення такого рівня майстерності можливе лише за умови розуміння цінності та унікальності особистості, її психологічної структури, котра, за визначенням С.Д. Максименка, як цілісність є об’єктивною реальністю, що урештє внутрішні особистісні процеси. Це в кінцевому підсумку й визначає специфічність свідомості та діяльності практичного психолога, підвищує вимоги до його творчого потенціалу, рівня підготовки і майстерності у сфері психологічного практикування [17].

Не менш важливим чинником, що зумовлює якість функціонування професійної свідомості практичного психолога, є сукупність його особистісно-професійних рис, котрі розвиваються

упродовж усіх етапів професіогенезу. Перед усім мовиться про відповідність особистісної спрямованості фахівця обраній професії, про адекватне розуміння ним норм діяльності та про трансформацію їх у свідомість як смислових утворень, котрі контролюють, оцінюють і спрямовують його вчинкові дії, про принципи й норми психологічних напрямів, у форматі яких ведеться робота з надання персоналізованої допомоги і, нарешті, про специфіку психологічних проблем, котра відображає реалії соціокультурної ситуації в конкретному суспільстві [5].

Отже, свідомість професіонала – це ділянка життєактивності найважливіших умов регуляції, оцінювання та координації докладання ним своїх зусиль. Психологічна свідомість лавірує між прийнятими нормами, освоєними теоріями і багатозначною внутрішньою сутністю явищ і фактів, із якими має справу психолог. На противагу цьому професійні свідомості юристів, лікарів, педагогів відображають суть явищ по-різному упредметненої дійсності (сукупність ідей, цільових настановлень, які є орієнтирами та інструментами діяльності) і реалізуються у вигляді похідних дій теоретичного, прикладного, або суто практичного характеру. В цьому разі кожна окрема дія є формою перебігу відповідної свідомості – юридичної, медичної, педагогічної. У будь-якому разі професійна свідомість інтегрує наукові знання, професійні цінності та програми професійних діянь у певних ситуаціях й пов'язані з ними установки стосовно себе та інших, є специфічним індивідуально-психологічним феноменом [20].

Водночас автори, які досліджували проблематику професійної свідомості, наголошують на її певній специфічності (Г.В. Акопов, В.П. Андронов, Є.І. Ісаєв, С.Г. Косарецький, В.І. Слободчиков, І.Я. Лернер, Л.В. Римар, Д.В. Ронзін, О.С. Цокур, Ю.М. Швалб, Н.Я. Соколов). Так, щонайперше розрізненню підлягають професійна свідомість і професійне мислення. Останнє розглядається як діяльність з осмислення професійних явищ із певної інваріантної позиції. Хоча тривалий час процес вивчення феномена свідомості ототожнювався із пізнанням дійсності мислення. Звичайно, належність мислення до кола базових компонентів свідомості не викликає ніяких сумнівів, проте, як підкреслює С.Д. Максименко, психічний розвиток свідомості не зводиться лише до розвитку мислення, а має самотню психологічну характеристику [18].

Педагогічна свідомість вважається багатобачним, варіативним явищем, яке охоплює

ідеї, цільові настановлення, принципи, що стали орієнтиром та інструментом професійної діяльності вчених-педагогів, учителів, організаторів освіти. Вона відображає аксіологічну сутність явищ педагогічної дійсності, роботи педагогів, поведінки учнів, їх окремих вчинків [10; 16; 24; 30]. З іншого боку, професійна правова свідомість – це також цілісна система, що діє стосовно суспільної правосвідомості як підсистема. Вона відрізняється від правосвідомості громадян не його елементами, а їх змістом, глибиною, якістю й спрямованістю зв'язків між ними; передбачає значно більшу, ніж в інших громадян, широту зв'язків із довкіллям, володіє глибиною й чіткістю мотивації цієї профдіяльності [26].

Проблема розвитку й формування професійної свідомості, на думку дослідників, повинна розглядатися в єдності трьох підстав буття людини (діяльність, свідомість, спільнота), що утворюють цілісну модель професіоналізму [9]. При цьому суть роботи людської свідомості полягає в оперуванні інформацією. І справді, в навколишньому світі передусім сприймається інформація й осмислюємо те, що сприйнято. Так виникають й налагоджуються наші відносини з об'єктивною реальністю. Це – суто психічні відносини, адже зовнішня реальність, що перестала бути актуальною, почасти продовжує існувати психічно, приймаючи форму думки чи образу. Так відбувається процес трансформації інформації. Остання із зовнішнього світу перетворюється у переплетення почуттєвих і розумових образів. Це і є робота свідомості, або свідомо праця юристів, педагогів, лікарів. Отож у певному сенсі розвій свідомості пов'язаний з інформаційною діяльністю.

Однак специфіка професійно-психологічної свідомості дає змогу зрозуміти, що у рамках інформаційного підходу не можна, наприклад, працювати з переживанням. Між інформацією й текстом існує процес кодування інформації. Для того щоб інформація стала текстом, доступним для іншого, вона повинна бути перетворена у певну знакову систему. На переході інформації від самої себе до знакової системи, тобто на етапі її кодування чи розкодування, завжди відбувається її втрата. Це першочергово стосується інформації, яка не має релевантних знакових форм вираження. Так ми можемо говорити про те, що ситуативно переживаємо, але саме почуття допоки не здатні закодувати. Тому інформація про переживання, себто текст про переживання, ніколи не є релевантним самим переживанням.

Розглянемо феномен професійно-психологічної свідомості у логіці суб'єктивного бачення дійсності, яке формувалося шляхом усвідомленого розуміння причинності психологічного факту, а потім оформилося у вигляді практичної навички його набуття і корекції. Саме це й відрізняє професійну свідомість психолога від аналогічної свідомості інших фахівців, котрі працюють у сфері “людина – людина”.

Вивчення особливостей професійно-психологічної свідомості, вважає О.Є. Сапогова, треба розпочинати із визначення природи тієї діяльності, для якої вона створюється й спеціалізується [25]. Мається на увазі робота, яка відбувається у внутрішньому плані свідомості, що вивчається індивідуальною психосемантикою.

В контексті зазначеної специфіки профдільності психолога притаманна свідомість, якій властиві такі характеристики:

1) *дивергентність*, тобто гнучкість, яка дозволяє психологу-практику поставитися до типової ситуації як до унікальної й уможливає множинну інтерпретацію будь-якого психологічного факту;

2) *філософічність* – вона допомагає розглянути психологічний факт на граничних об'єктах – цінність, смисл, сутність, буття; відкриває широкий спектр реагування на проблеми клієнта, взаємодії з ним у пошуках пояснень його проблеми, поведінки тощо;

3) *метафоричність*, що є в професійній діяльності гносеологічним інструментом, засобом пізнання, адже метафора опосередковує перехід до нового знання, допомагаючи встановити в ньому подібне, уже відоме;

4) *екологічність* – чисті, безпечні для клієнта помисли, дбайливе ставлення до всіх складових його особистості, а також утримування від оцінки й коментарів дій клієнта, від тиску на нього;

5) *інтуїтивність*, яка передбачає охоплення цілого з усіма його частинами єдиним поглядом, здатність до творчості у відносинах; без інтуїції психолог дотримується набору прийомів, використовуючи стандартний стиль поведінки й реагування, шаблонні оцінки, вимоги, рекомендації;

6) *екзистенційність і феноменальність* – головна турбота, совість, надія, чекання, хвилювання, шукання, добропорядність; у психологічній свідомості перша розширює горизонти розуміння клієнта, друга виявляється у визнанні феноменальності особистості;

7) *уява і креативність* – це можливість виходу в нові сфери пізнання клієнта як філософської дійсності і психологічної реальності, здатність психолога створювати нові

смисли на основі думок, дій, учинків клієнта та здолання ним меж стереотипного розв'язання професійних проблем;

8) *гуманітарність* як внутрішній протест проти технологізації людських відносин і технічних прийомів аналізу та інтерпретації подій; є своєрідним мистецтвом проживання ситуації, занурення у психодуховний стан клієнта;

9) *діалогічність*, потреба в якій спричинена тим, щоб опанувати внутрішньою сутністю людини, ставлячись до неї тільки як до об'єкта своєї уваги, компетентності чи діяльності, неможливо; тому в діалогічній свідомості поєднуються різні логіки, системи оцінок, погляди, ідеї, теорії;

10) *полікультурність* – спроможність психолога діяти, мислити, приймати рішення, долучаючи до своєї соціокультурної системи клієнта, що дозволяє йому зануритися у внутрішній світ останнього; передбачає розуміння обмежень своєї профкомпетентності;

11) *теоретичність* як своєрідна манера мислення, коли факти узагальнюються й вводяться у наявну систему психологічних знань і категорій; психологічний спосіб формування ставлення психолога до чогось або когось; здатність вибудовувати смислові композиції, версії, думки, давати аргументовані пояснення;

13) *трансперсональність* як якість психологічної свідомості, що уможливує вхід у приховану систему здібностей і потенцій клієнта, розуміння його як особистості та сприйняття мовлення, яким вона себе виявляє; бачення багатозначності кожної особи, у невичерпній глибині її індивідуального світу Я.

Однак навряд чи можна повністю погодитись із розповсюдженою думкою про те, що професійна свідомість формується як індивідуально вмотивована, часто прагматично й емпірично зорієнтована “надбудова” відповідних освітніх і фахових систем. На наш погляд, така залежність може бути притаманною некваліфікованому практичному психологу або психологу-початківцю, чий досвід у ситуаціях професійної взаємодії, по-перше, ще не дає змоги інтегрувати раніше здобуті знання, практичні навички й уміння, а, по-друге, не має ще достатньо сформованої широкопрофесійної картини світу.

Професійна свідомість практичного психолога охоплює спеціальну освіченість, культуру відповідної діяльності, а також спрямовану мисленнєву роботу, яка часто сягає рівня методологічної рефлексії. Її трикомпонентна структура знаходить відображення у специфічному змісті, котрий рубрикується: 1) значеннями,

які знаходяться за психологічними поняттями й категоріями; 2) смислами, які формуються в інтересах, мотивах та цілях діяльності практичного психолога; 3) чуттєвою тканиною, котра характеризує особливе сприйняття реальності, що виникає у просторі професійної взаємодії “клієнт – психолог”.

СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

Спираючись на вищевказане розуміння професійної свідомості, обґрунтуємо побудову її структурно-функціональної моделі. Для цього спочатку подамо наше бачення того, що відбувається у процесі психологічного консультування в діалогічному просторі “клієнт – психолог” і розкриємо специфіку взаємин смислових просторів учасників такого діалогу.

Зовнішній бік професійної взаємодії “клієнт – психолог” має такий вигляд: клієнт розповідає психологу про життєві труднощі, які його турбують і які він не може розв’язати сам, або ж про переживання, з якими він не може впоратися без сторонньої допомоги. Життєва ситуація клієнта при цьому описується як втрата відповідей на питання: Що відбувається? Чому це відбувається зі мною? Як жити? Що робити? Емоційно-психічний стан, у якому клієнт актуально перебуває, можна назвати переживанням кризової життєвої ситуації – колізії способів розуміння світу, буденності, своєї людської сутності, сенсів життя.

Зміст того, що непокоїть клієнта (ситуації, явища, події), переживається ним принаймні на трьох рівнях – когнітивному, емоційно-оцінному, поведінковому. Так, через розповідь подається емоційно забарвлений текст, зміст котрого уточнюється завдяки невербальним проявам у вигляді міміки, жестів і т.ін., які надають додаткову інформацію про особливості життєвої ситуації клієнта. Суб’єктивно остання сприймається ним як складна психологічна проблема, яка утрудняє чи унеможливає його адаптивне функціонування. Тоді як для психолога ця стороння проблема внутрішньо діє як своєрідний фільтр його професійної свідомості, крізь який “очищується” життєвий світ того, хто прийшов до нього за допомогою.

Проте психологічні проблеми – це не лише феномен суб’єктивного світосприймання, яке виявляється у потребі отримати допомогу. Їх можна розглядати і як об’єктивне явище, тобто як сукупність протиріч чи як низку чинників,

котрі ведуть до психологічної дисгармонії, незалежно від того, розуміє (і наскільки) чи не розуміє клієнт те, що з ним відбувається, і чи усвідомлює він це належним чином.

Усі виміри людського буття – життя в родині, у групі, у ситуації, в соціумі, в культурі, в епосі, у часі, насамкінець – і в самому собі – певним чином осмислені в теорії і практиці психологічної допомоги, головна мета якої полягає у забезпеченні емоційної, смислової та екзистенційної підтримки людини у важких обставинах, що виникають під час перебігу її особистого повсякдення. Для психолога важливо приймати в єдиному контексті все, що презентує клієнт, котрий олюджує й надихає свій психодушевний світ. Психолог уподібнює свою свідомість до його світорозуміння, не руйнуючи загального поля свідомості. У процесі консультативної чи терапевтичної взаємодії, створюючи особливі умови, завдяки яким клієнт одержує можливість розв’язувати свої особистісні проблеми, психолог здійснює гармонізуючий вплив, який змінює картину ціннісно-мотиваційної сфери клієнта, даючи йому змогу самому долати ці проблеми. Завдання психолога полягає в тому, щоб позитивно зрушити клієнта у його власному розумінні причин своїх душевних труднощів. До того ж очевидно, що будь-яка ситуація консультативної взаємодії є унікальною. В ній визначаються специфічні рівні чи сегменти смислороджувальних контекстів, на засадах яких ієрархизується ціннісно-мотиваційний потенціал, актуалізуються установки, цілі і задачі із професійного перетворення “виробничої” ситуації.

Працюючи з клієнтом, психолог створює особливий інформаційний простір, який слушно назвати зовнішньою рефлексією. Переживання життєвих труднощів не дає змоги клієнту поставити собі правильне рефлексивне питання і дати відповідь на те, що з ним відбувається “тут і тепер”, а також позбутися обтяжливих переживань. Основоположна функція психолога й полягає в тому, щоб, створивши унікальні відносини з клієнтом, своєю зовнішньою рефлексивною позицією уможливити ґрунтовне розуміння клієнтом справжніх причин свого душевного неспокою, гнітючого дискомфорту.

Зовнішній бік відносин “клієнт – психолог” – це перше наближення до їх сутності. Тепер розкриємо інший пласт. На початку взаємодії з клієнтом свідомість психолога охоплює: а) бачення клієнтом своєї проблеми; б) його власне інтуїтивне уявлення про проблему клієнта; в) розуміння останньої з допомогою засобів психо-

діагностики. Далі, на рівні ясного усвідомлення, починає формуватися образ клієнта і його проблеми. Зокрема, на результат аналізу ситуації клієнта (його запиту) нашаровуються психодіагностичні дані, вибудовується й ускладнюється професійна свідомість, тому що наукова діагностика – це завжди певні параметри, критерії, характеристики, які наділені відповідними смислами. У результаті цього створюється образ психологічних властивостей та особистісних рис клієнта, котрі точніше фіксують специфіку труднощів, що окреслені його запитом. І все ж у ситуації консультативної взаємодії психолог не може обходитися лише засобами психодіагностики, оскільки остання не відображає саму ситуацію, а лише окреслює її контури. Розпитування клієнта, аналіз його невербальної поведінки суттєво доповнюють психологічну картину реальних труднощів клієнта.

У свідомості психолога створюється цілісний образ клієнта і його проблеми, а також вимальовуються відмінності у “баченні” цієї проблеми з позиції клієнта і з погляду психолога. При цьому з’ясовується, що уява клієнта про власну проблему насправді не завжди виявляється саме цією психологічною проблемою. Складність тут полягає в тому, що все, що усвідомлюється, вербалізується. Однак повної відповідності між усвідомленим і вербалізованим не існує, як немає тотожності між неусвідомленим і невербалізованим. Не буває повного збігу між тим, що людина у процесі мислення вербалізує (тобто експліцитно виражає в мовленні) і при цьому імпліцитно має на увазі.

Більш глибоке проникнення уможливило розгляд ситуації психологічного впливу, взаємовідносин смислів мовленнєвих просторів клієнта і психолога. Володіння мовленням як потужним інструментом впливу на людину пов’язано зі здатністю розуміти смисли співбесідника, ідентифікуючи їх, а відтак робити їх доступними для впливу. Ідентифікувати смисли – означає зробити їх фактично доступними для мислення. Але оголення смислів лише потенційно може розв’язати проблему клієнта. Для того щоб зміни у його смисловому полі відбулися, треба виявити якийсь парадокс, невідповідність наявних смислів. Коли цей парадокс стає виявленим, смисли починають рухатися-розвиватися й утворюються нові смисли, що й відображає ситуацію психологічного впливу психолога, хоча й некерowanego, тобто позбавленого спрямованого маніпулювання. Такий рух-поступ сполучується з емоційним долученням до контакту обох сторін.

Смислоутворення, яке є рушійною силою процесу функціонування професійної свідомості, полягає у встановленні значеннєвого зв’язку між об’єктом чи явищем, з одного боку, та єдиною системою життєвих відносин, що регулюють життєдіяльність суб’єкта, – з іншого. Д.О. Леонтьєв розглядає процес смислоутворення більш докладно, результативно розуміючи його як предметне набування суб’єктом особистісного смислу чи зміну вже напрацьованого смислу [15]. Науковець описує три механізми смислоутворення – мотиваційний, диспозиційний та атрибутивний. Суть першого полягає в тому, що об’єкти чи явища набувають особистісного сенсу внаслідок їхнього зв’язку з реалізацією мотивів суб’єкта, сприяючи чи перешкоджаючи цій реалізації. У такому контексті мотив діє як джерело смислу об’єктів чи явищ, значимих для реалізації діяльності, котра актуально розгортається [15, с. 35].

Подане розуміння смислотворення пов’язане із традицією виділення смислотворювальної функції мотиву чи кількох мотивів у діяльнєвому підході. Однак, як відзначає вищезгаданий автор далі, актуальні мотиви – це не єдине джерело смислу. Так, скажімо, дія іншого механізму смислоутворення – диспозиційного – залежна від своєї іррадіації відносин. Джерелом смислу в цьому разі є значимі об’єкти, стосунки, до яких прикріплені у структурі особистості стійкі смислові диспозиції; тому смислоутворення тут не пов’язане з контекстом актуальної діяльності. Отож і смисл об’єкта чи явища визначається не його прагматичною значущістю, а деякою упередженістю стосовно нього.

За атрибутивного механізму смислоутворення критерієм оцінки і, відповідно, джерелом смислу, є власні параметри чи атрибути об’єктів або явищ, що також видаються значимими для суб’єкта. Характер смислоутворення за цих умов головно визначається системою цінностей особистості, однак джерелом атрибутивання тут стають індивідуально специфічні категоріальні шкали, що слугують інструментом виділення, класифікації й оцінювання нею найвагоміших характеристик об’єктів і явищ дійсності [15, с. 37]. З огляду на зазначене, ще раз підкреслимо, що вивчення особливостей формування професійних значень і смислів як ядерного утворення свідомості фахівця є необхідним і достатнім для того, щоб повно пояснити психологічну специфіку її функціонування.

Наступний зріз дає змогу аргументувати, що професійна свідомість психолога – це від-

крита, інтерсуб'єктна за своєю природою, система, котра перебуває у постійній взаємодії з іншими. Сама зріла психіка є діалогічною, тому що поєднує різні логіки, які уможливають послідовний перехід з однієї позиції на іншу. У процесі професійної взаємодії для психолога людська психіка й світ сприймаються як єдина субстанція. Тоді основним засобом роботи психолога стає семантичне подвоєння себе та іншої свідомості за допомогою мови й живого мовлення. Завдяки надрефлексивному механізму він входить у діалог із новим семантичним утворенням особистості і таким чином сприяє міжсуб'єктній психологічній інтеграції. Наявність у свідомості певної структури, яка у своєму механізмові функціонування мала б потенціал трансформування і спонтанності, дозволяє здійснювати взаємодію такої смислопродуктивності.

А тепер детальніше розглянемо процес взаємодії у системі “клієнт – психолог”. Другий працює не з життєвою ситуацією першого, не з її трансформацією, а з його актуальними переживаннями, із системою цінностей, стосунків і станів, тобто, як зазначає Н.В. Чепелева, не з реальною, а із психологічною ситуацією, – із розумінням та інтерпретацією власного життєвого часопростору клієнта, точніше – із його актуалізованими значеннями [31]. Психологічна реальність конститується психологом (або позицією психолога) на синтетичному підґрунті психічних феноменів та їх пояснювальних моделей, на психологічному практикуванні і психіці, яка в неї задіяна, на міфах і теоретичних уявленнях про природу психічного. Для того щоб ефективно працювати із цією реальністю (себто глибоко розуміти, що відбувається, оптимально й відповідально діяти) психолог має постійно вдаватися до спрямованих рефлексивно-творчих зусиль.

Щодо розуміння клієнтом власної проблеми, то він бачить у своїй ситуації не реальний стан речей, а формує власне уявлення про них, пропускаючи емпіричні факти крізь “сито” власних особистісних смислів. Отож основне значення для клієнта мають не самі події, які відбуваються з ним, а той смисл, якого він надає цим подіям, і ті ситуативні смислові центри, котрі виникають на підґрунті переживання та осмислення конкретної ситуації. Ці значення та смисли зазвичай фіксуються у клієнтському запиті, зверненому до психолога.

Аналізуючи запит клієнта, психолог вибудовує картину його особистісної проблеми, тобто актуалізує бачення ситуації клієнтом,

яке фільтрується через напрацьовані останнім значення і смисли. Так, власне, й перетинаються два смислових простори – психолога й клієнта, й у підсумку відбувається не лише віднаходження смислу вихідного запиту клієнта, а й породження спільного смислопростору, який, своєю чергою, сприяє кристалізації, синтезу нових смислових гірлянд, що приймаються обома учасниками психотерапевтичного процесу.

У цьому контексті Н.В. Чепелева пише, що для практичного психолога важливим є володіння інтерпретаційними схемами, яких існує три види: а) *смислові*, що охоплюють передусім особистісні смисли, тобто вмотивоване ставлення до значення, форму задіяння значення у структуру свідомості та особистості; б) *культурні*, які використовують наявні в культурі зразки; в) *когнітивні*, що містять концептуальні схеми, знання та уявлення суб'єкта [31]. При цьому загальною умовою дії механізму інтерпретації у процесі надання психологічної допомоги є безперестанна робота, яка відбувається у свідомості психолога. За найкращих обставин новий смисловий простір характеризується єдністю смислу й переживань.

Характер, динаміка, своєрідність міжособистісних стосунків практичного психолога і клієнта, що артикулюються і не артикулюються клієнту, проте відчутні останнім, відіграють визначальну роль у динаміці процесу й у результатах наданої психологічної допомоги. Відбувається діалог-взаємодія двох осіб, точніше – екзистенційних світів. Ця взаємодія обов'язково присутня, адже виявляється не в об'єктивній формі, а у вигляді певного відчуження один одного. Причому професійна свідомість психолога повноформатно об'єктивує психологічний зміст цих стосунків. А це означає, що психолог усвідомлює те, як на нього як на особистість впливає світ клієнта; тоді він може констатувати наявність своїх контрпереносних почуттів, і це є робота його рефлексивного плану свідомості, де все це й відбувається.

За образною думкою Т.П. Юрченко, котра характеризує особливості професійно-психологічних взаємостосунків, психотерапія як метод психологічної допомоги, будучи діалогічно зорієнтованою взаємодією клієнта й терапевта, спрямована на взаємо-само-усвідомлення, взаємо-само-визначення й взаємо-само-здійснення екзистенції, подолання тієї її специфіки, що вже здійснена, перетворення її на індивідуальне, індивідуальнісному та (або) особистісному рівнях на підставі власного життєвого проекту

і досягнутого у психотерапевтичному просторі ціннісного горизонту [35, с. 450].

Отже, абстрагування від певного конкретного рівня сформованості професійної свідомості дає змогу обґрунтувати теоретичну модель психологічної свідомості, що не є дзеркальним відображенням дійсності, а являє собою таке модельне знання, яке фіксує найважливіші загальні закономірності, котрим відповідають окремі випадки. Іншими словами, функціонування такої свідомості у життєдіяльності практичного психолога відбувається на трьох рівнях:

1 рівень – *розуміння* клієнта, логіки його життя – це відтворення способу життя клієнта з усіма його симптомами та специфікою;

2 рівень – *інтерпретація* життєвого світу клієнта – креативна мисленева дія, котра ґрунтується на власному самостійному тлумаченні психологом психодуховної специфіки клієнта – способу життя, системи цінностей, патернів поведінки;

3 рівень – *об'єктивація* специфіки клієнта за допомогою професійного предмета; тут відбувається опосередкування всього матеріалу, здійснюється породжувальна функція свідомості; сутнісно об'єктивація і є головною функцією професійної свідомості психолога.

Семантичні компоненти цих рівнів професійної свідомості практичного психолога тісно пов'язані один з одним наскрізно пронизують усі їх зв'язки, адже психолог сприймає феноменологічний простір клієнта крізь формат змісту своєї свідомості, в якій є професійні знання, цінності, програми фахових дій, причому як імпліцитних, так і експліцитних, котрі дають підстави для обґрунтування, кваліфікування феноменів внутрішнього світу людини.

Говорячи про предмет вищеназваних діянь, для яких психологічна свідомість формується та специфікується, підкреслимо, що мовиться не про зовнішню діяльність психолога – психодіагностику, психологічне консультування, корекцію, психотерапію, які реалізуються стосовно клієнта, а про внутрішню роботу, котра здійснюється над особливим чином сприйнятим й обробленим матеріалом (текстом), тобто над специфічно “знятою” та організованою психологічною квазіреальністю. Не можна сказати однозначно, що таке відчуття, використання логіки професійних знань, навичок, способів мислення: чи це – інтуїція, мистецтво, чи магія або харизма? У цьому контексті Ю.М. Швалб, розглядаючи специфіку й складність діяльності психолога-практика, підкреслював, що йому потрібно утримувати у своїй свідомості безпо-

середній предмет діяльності, свою дію стосовно цього предмета і своє ставлення до дії з ним [32].

Три функціональні рівні професійної свідомості практичного психолога – розуміння, інтерпретація, об'єктивація – пронизуються пов'язаними між собою семантичними елементами. Конструктивний компонент, який утримує їх у єдиному полі функціонування повноцінної професійної свідомості, – це *семантичний професійний конструкт*, за посередництвом якого психолог інтерпретує-виглядає феноменологічний простір клієнта. Завдяки цілісності цього конструкта, його універсальності встановлюється органічна зв'язаність вищезазначених функціональних рівнів.

Пусковим моментом такого багатоплощинного функціонування тут постає смисл, який виникає й формується у структурах свідомості, а рушійною силою розвитку професійної свідомості – *смислоутворення*. Воднораз механізмом здійснення цих функцій є поточне професійне усвідомлювання обставин, рефлексивне осмислення та надрефлексивна схематизація проблемної ситуації, тобто переведення її у задачну конструкцію.

Подане бачення функціонування професійної свідомості практичного психолога, безумовно, не вичерпує всієї глибини цього складного й багатогранного явища. Перспективними надалі вбачаються дослідження, які стосуються поглибленого вивчення механізмів розвитку цієї свідомості у психологів упродовж різних етапів професіогенезу, а також пізнання специфіки її творчого збагачення.

1. Акопов Г.В. Психологические аспекты формирования профессионального сознания студентов / Г.В. Акопов // Роль высшей школы в проведении реформы общеобразовательной и профессиональной школы: Междунар. науч.-практ. конф., 13-16 мая 1986г.: тезисы докл. – Куйбышев, 1986. – С. 63–71.

2. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е.Ю. Артемьева. – М.: Наука; Смысл, 1999. – 350 с.

3. Балл Г.О. Співвідношення значень і смислів у пізнавальній діяльності та проблема єдності раціонального та емоційно-почуттєвого // Єдність раціонального та емоційно-почуттєвого в освітньо-виховних системах: зб. наук. пр. / Г.О. Балл. – Харків, 1996. – С. 31–32.

4. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика / А.Ф. Бондаренко. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2000. – 368 с.

5. Бондаренко А.Ф. Задачи исследования профессионального сознания психолога-практика / А.Ф. Бондаренко, Н.А. Кучеровская // Психолого-педагогические основы профессионального становления личности практичного психолога і соціального педагога в умовах

вищої школи: всеукр. наук.-практ. конф., 27-28 лют. 2003р.: матер. – Тернопіль, 2003. – С. 9–21.

6. *Ермолин В.В.* Предпосылки формирования профессионального призвания / В.В. Ермолин. – Ростов-на-Дону, 1974. – 165 с.

7. *Зеличенко А.И.* Психосемантика и изучение профессионального сознания психологов / А.И. Зеличенко, Г.И. Степанова // Вестник Моск. ун-та. – 1989. – № 3. – С. 20–32. – (Сер. 14: Психология).

8. *Зинченко В.П.* Миры сознания и структура сознания / В.П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 15–34.

9. *Исаев Е.И.* Становление и развитие профессионального сознания будущего педагога / Е.И. Исаев, С.Г. Косорецкий, В.И. Слободчиков // Вопросы психологии. – 2000. – № 3. – С. 57–66.

10. *Кучеровская Н.А.* Профессиональное сознание психолога-практика как предмет исследования / Н.А. Кучеровская // Журнал практикующего психолога. – 2001. – № 7. – С. 84–94.

11. *Леонтьев А.А.* Формы существования значения / А.А. Леонтьев // Психолингвистические проблемы семантики. – М.: Наука, 1983. – С. 5–20.

12. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. / А.Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 94–232.

13. *Леонтьев А.Н.* Избранные психологические произведения / А.Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 1. – 392 с.

14. *Леонтьев Д.А.* Значение и личностный смысл: две стороны одной медали / Д.А. Леонтьев // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17, № 5. – С. 19–30.

15. *Леонтьев Д.А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.

16. *Лернер И.Я.* Педагогическое сознание – явление действительности и категория науки / И.Я. Лернер // Советская педагогика. – 1985. – № 2. – С. 53–57.

17. *Максименко С.Д.* Основы генетичної психології: навч. посіб. / С.Д. Максименко. – К.: НПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.

18. *Максименко С.Д.* Розуміння особистості як передумова екологізації життєвого простору // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. / С.Д. Максименко. – К.: Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2003. – Т. 7, Ч. 1 – С. 7–12.

19. *Минигалиева М.Р.* Взаимопонимание субъектов психологического консультирования: компоненты и процессы развития / М.Р. Минигалиева // Журнал практикующего психолога. – 2002. – Вып. 8. – С. 37–52.

20. *Митина Л.М.* Формирование профессионального самосознания учителя / Л.М. Митина // Вопросы психологии. – 1990. – № 3. – С. 58–64.

21. *Налимов В.В.* Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности / В.В. Налимов. – М.: Прометей, 1989. – 288 с.

22. *Петренко В.Ф.* Психосемантика сознания / В.Ф. Петренко. – М.: МГУ, 1998. – 208 с.

23. Психологические аспекты формирования профессионального педагогического сознания в процессе подготовки специалистов в вузе / [под ред. Г.В. Аكوпова и др.]. – Куйбышев: КГПИ, 1989 – 124 с.

24. *Римар Л.В.* Формування професійної свідомості

майбутніх вчителів у процесі вивчення педагогічних дисциплін: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 – “Загальна педагогіка, історія педагогіки” / Л.В. Римар. – К., 1999. – 21 с.

25. *Сапогова Е.Е.* Профессиональное психологическое сознание: рефлексия вслух / Е.Е. Сапогова // Журнал практического психолога. – 1997. – № 6. – С. 3–13.

26. *Соколов Н.Я.* Профессиональное сознание юристов / Н.Я. Соколов. – М.: Наука, 1988. – 222 с.

27. *Сухоруков А.С.* К проблеме отношений общей психологии и методологического движения: “значение” и “смысл” как системообразующие уровни деятельности / А.С. Сухоруков // Вестник МГУ. – 1998. – № 1. – С. 3–7. – (Сер. Психология).

28. *Ушакова Т.Н.* Психосемантика: новое продвижение / Т.Н. Ушакова // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19, № 3. – С. 180–182.

29. *Ханина И.Б.* К вопросу о профессиональных составляющих в структуре образа мира / И.Б. Ханина // Вестник МГУ. – 1990. – № 3. – С. 42–56. – (Сер. Психология).

30. *Цокур О.С.* Категорія педагогічної свідомості в теорії та практиці професійної підготовки вчителя: автореф. дис... докт. пед. наук: 13.00.01 – “Загальна педагогіка, історія педагогіки” / О.С. Цокур. – К., 1998. – 32 с.

31. *Чепелева Н.В.* Роль процесів розуміння та інтерпретації у створенні семіотичного простору психотерапії // Актуальні проблеми психології / Н.В. Чепелева. – К.: 2002. – Вип. 1, Т. 3. – С. 30–45.

32. *Швалб Ю.М.* Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования) / Ю.М. Швалб. – К.: Миллениум, 2003. – 152 с.

33. *Шмелёв А.Г.* Введение в экспериментальную психосемантику / А.Г. Шмелёв. – М., 1983. – 157 с.

34. *Шевченко Н.Ф.* Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки: моногр. / Н.Ф. Шевченко. – К.: Міленіум, 2005. – 298 с.

35. *Юрченко Т.П.* Экологичность воздействия как основное требование к психотерапевтическому методу // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. / Юрченко Т.П. – К.: 2003. – Т. 7, Ч. 1. – С. 446–452.

АНОТАЦІЯ

Шевченко Наталія Федорівна.

Професійна свідомість практичного психолога: структура та специфіка функціонування.

У статті подані результати структурно-функціонального аналізу феномена професійної свідомості, обґрунтовано концепт “професійно-психологічна свідомість”. Професійна свідомість розглядається як психологічне утворення, у якому інтегруються ділові цінності, науково-теоретичні знання, програми професійних дій, а також знання людини про себе як про представника певної професії. Водночас вона вивчається як форма свідомості особистості, що наповнена професійними значеннями, смислами та чуттєвим змістом. Розкрито структуру та специфіку функціонування професійної свідомості практичного психолога, розглянуто її характеристики. Показано, що таке функціонування знаходить відображення в реалізації трьох провідних процесів – розуміння, інтерпретації, об’єктивності, а його психологічним моментом є смисл.

АННОТАЦІЯ

Шевченко Наталія Фёдоровна.

Професійне свідомість практичного психолога: структура і специфіка функціонування.

В статті представлені результати структурно-функціонального аналізу феномена професійного свідомості, обґрунтовано поняття “професійно-психологічне свідомість”. Професійне свідомість розглядається як психологічне формування, в якому інтегруються ділові цінності, науково-теоретичні знання, програма професійних дій, а також знання людини про себе як представника певної професії. Разом з тим воно вивчається як форма свідомості особистості, наповнена професійними значеннями, смислами і емоційним змістом. Розкрито структуру і специфіку функціонування професійного свідомості практичного психолога, дано його характеристику. Показано, що таке функціонування знаходить відображення в реалізації трьох провідних процесів – розуміння, інтерпретації, об’єктивності, а його початковим моментом є смисел.

SUMMARIES

Shevchenko Nataliya.

Professional Consciousness of Practical Psychologist: Structure and Peculiarity of Functioning.

The professional consciousness is considered as a psychological formation, in which business values, scientific-theoretical knowledge, the program of professional actions and also knowledge of a person about himself as a representative of a definite profession are integrated. At the same time it is investigated as a form of consciousness of a personality, which is filled with professional senses, meanings and sensitive essences. The structure and peculiarity of functioning of a professional consciousness of a practical psychologist has been described, its main characteristics have been opened up. It has been demonstrated that functioning of the professional consciousness of practical psychologist is reflected in the realization of three fundamental processes – comprehension, interpretation, objectivation. And the crucial point of this functioning is sense.

Надійшла до редакції 28.08.2009.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі / В.В. Лях, В.С. Пазенок, Я.В. Любивий, К.Ю. Райда, В.К. Федорченко, О.М. Йосипенко, О.М. Соболев, Н.А. Фоменко, О.П. Будя, Ю.О. Безукладніков. - К.: ТОВ “XXI століття: діалог культур”, 2009. — 404 с

Монографія присвячена дослідженню концепцій інформаційного суспільства, напрацьованих зарубіжними вченими протягом останньої чверті XX століття та початку XXI століття. Показана еволюція уявлень щодо можливостей та реальних виявів впливу інформаційно-комунікативних технологій на соціум – зростання різноманіття, нові взаємовідносини в усіх сферах суспільного життя, нові значення свободи, влади, ідентифікації особистості тощо. Визначені точки перетину концепцій глобалізації, інформаційного суспільства та теорії самоорганізації соціуму. Особлива увага приділяється виробленню методологічних та теоретичних засад історико-філософського аналізу комплексу проблем, породжених феноменом глобалізації.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться проблемами інформаційного суспільства.